

VU Research Portal

Het proces van Henricus Berendtzen tegen Johan Heydendaal (Utrecht 1770-1777)

Hallebeek, J.

published in

Opstellen over de 'werkplaats van het recht' aangeboden aan Sjoerd Faber
2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Hallebeek, J. (2009). Het proces van Henricus Berendtzen tegen Johan Heydendaal (Utrecht 1770-1777). In *Opstellen over de 'werkplaats van het recht' aangeboden aan Sjoerd Faber*

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Het proces van Henricus Berendtzen tegen Johan Heydendaal

(Utrecht 1770-1777)

J. Hallebeek

1. Inleiding

Als er ergens in de geschiedenis van West-Europa een omslagpunt is aan te wijzen in de verhouding tussen kerk en staat, dan is dat wel de periode die wordt gemarkeerd door het einde van het *Ancien Régime* en de opeenvolgende liberale constituties van de negentiende eeuw. Dat geldt ook voor onze gewesten. De Bataafse Omwenteling (1795) bracht een gelijkstelling van alle gezinden en leidde een periode in, waarin vrijheid van godsdienst en een scheiding van kerk en staat uiteindelijk zouden zegevieren. Deze nieuwe verworvenheden leidden ertoe dat de verhouding tussen kerk en staat in het midden van de negentiende eeuw een totaal ander karakter had dan die aan het einde van de achttiende eeuw. In de oude situatie had de Gereformeerde Kerk een geprivilegieerde positie gehad. Zolang het katholieke volksdeel zich boven de grote rivieren maar niet als zodanig in het openbare leven manifesteerde, werd de katholieke godsdienstuitoefening niet meer actief onderdrukt, zoals dat nog wél was gebeurd tot het midden van de zeventiende eeuw, maar aan de andere kant waren de katholieken, een derde deel van de bevolking, net als de lutheranen, remonstranten, doopsgezinden, joden, etc., nog altijd min of meer tweedetrangs burgers. Zij waren uitgesloten van het bekleden van openbare ambten en bestuurlijke functies. Die waren uitsluitend weggelegd voor leden van de Gereformeerde Kerk.

Dit traditionele beeld van de verhouding tussen de calvinistische bestuurders en de Katholieke Kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden aan de vooravond van de Bataafse Omwenteling dient echter in twee opzichten te worden genuanceerd. In de eerste plaats had de overheid het bestaan van de katholieken aanvaard als maatschappelijke realiteit. Ten tweede is het onjuist om te veronderstellen dat zij tegenover alle katholieken dezelfde houding aan-

nam. Er bestonden namelijk twee groepen katholieken die zich in toenemende mate van elkaar hadden onderscheiden en verwijderd, namelijk de 'Cleresie' en de 'Hollandse Zending'. Sinds het begin van de achttiende eeuw waren zij zelfs gescheiden wegen gegaan en had de overheid, vooral de Staten van Holland, verschillende keren partij gekozen. Maar over dit alles dadelijk meer.

Deze bijdrage aan de *Fabrica iuris* ter ere van mijn collega proximus handelt over een conflict tussen enerzijds pastoor Henricus Berendtzen (1719-1797) en drie andere priesters van de Hollandse Zending, en anderzijds de Utrechtse advocaat mr. Johan Heydendaal (ca. 1710-1781), die tot de Cleresie behoorde. Berendtzen voerde tegen Heydendaal een civiele procedure wegens 'injurie' (belediging) voor het gerecht van de stad Utrecht. Toen zijn vordering werd afgewezen ging hij van het vonnis in appèl bij het Hof Provinciaal. Meer nog dan de rechterlijke uitspraak maakt het geschil zelf, de standpunten van partijen en de door hen aangevoerde argumenten, duidelijk hoe complex de verhouding tussen de katholieken onderling was, alsook hun positie ten opzichte van de wereldlijke overheid.

2. *Historische context*

Dit is niet de plaats om de geschiedenis van de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden in de achttiende eeuw uitgebreid te behandelen, maar voor een goed begrip van zowel de casus als de procedure is het noodzakelijk kort in te gaan op de sociaal-politieke context. Het is van belang te weten dat er vanaf het midden van de zeventiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden een groeiend binnenkerkelijk conflict was ontstaan tussen seculiere geestelijken, die hun zending ontvingen van de Apostolisch Vicaris,¹ en de vanuit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige reguliere geestelijken, meestal jezuïeten maar ook franciscanen, die naar het Noorden werden uitgezonden door hun overste. De seculiere pastoors zagen de komst van de regulieren binnen de steden waar zij hun staties bedienden, als een onrechtmatig binnendringen en waarschijnlijk ook als een bedreiging voor hun inkomsten. Bij dit conflict speelden nog vele andere factoren een rol. De seculieren meenden dat de katholieke kerk in de Noordelij-

-
1. Een bestuurder van de katholieke kerk die als zodanig voor de kerkprovincie Utrecht door de paus was benoemd. In de regel werd deze Apostolisch Vicaris ook bisschop gewijd op naam van een diocesis in partibus infidelium (een oud bisdom dat nu was gelegen in een gebied dat bijvoorbeeld werd bewoond door moslims), omdat de aanwezigheid van een diocesane bisschop in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw nog niet werd getolereerd door de calvinistische autoriteiten.

ke Nederlanden na de Reformatie was blijven bestaan, de regulieren beschouwden deze gewesten als missiegebied. De secularen, van wie er velen in Leuven hadden gestudeerd, weigerden om zonder voorbehoud het Formulier van Alexander VII te ondertekenen, zoals dat door de Romeinse instanties werd verlangd. Zij wilden namelijk voorkomen dat daarmee de persoon van de Leuvense hoogleraar Cornelius Jansenius (1585-1638) in diskrediet werd gebracht.² Zij werden daarom jansenisten genoemd en de autoriteiten te Rome beschouwden hen als weerspannig.³

Aan het begin van de achttiende eeuw begon zich een breuk af te tekenen tussen de twee partijen. Tegenover de 'Cleresie', voornamelijk bestaande uit secularen, die trouw bleef aan de Apostolisch Vicaris en het Utrechtse Vicariaat (een voortzetting van de middeleeuwse kapittels), stond de partij die later de 'Hollandse Zending' zou worden genoemd en die voor een aanzienlijk deel bestond uit regulieren die juist geneigd waren zich te onttrekken aan de jurisdictie van de Apostolisch Vicaris en het Vicariaat. Ook de katholieke bevolking was nu verdeeld in twee kampen. Men behoorde tot de 'Cleresiezijde' of tot de 'Paterszijde'. In dit conflict zag de Cleresie zich in toenemende mate geconfronteerd met maatregelen vanuit Rome die zij beschouwde als onaanvaardbare inbreuken op de onvervreembare rechten van de lokale kerk. In 1702 werd Apostolisch Vicaris Petrus Codde (1648-1710), die naar Rome was geroepen om zijn opvattingen en beleid te verantwoorden, geschorst en werd hem belet naar de Noordelijke Nederlanden terug te keren. In zijn plaats werd Theodorus de Cock (1650-1720) benoemd tot pro-vicaris. In 1703 ontzegde vervolgens paus Clemens XI (1649-1721) het Utrechtse Vicariaat alle jurisdictie en in 1704 zette hij Codde af.

Voor het zover was echter, waren de wereldlijke autoriteiten, in het bijzonder de Staten van Holland, al begonnen zich in het conflict te mengen. De Staten kondigden in 1702 een plakkaat af waarin zij De Cock verboden om zijn ambt van pro-vicaris uit te oefenen. Een jaar later bevelen zij hem er zorg voor te dragen, dat Codde in diens hoedanigheid van staatsburger zou terugkeren uit Rome. Toen Codde na zijn terugkeer in 1704 werd afgezet, ontboden zij vervol-

-
2. In dit Formulier werden een vijftal stellingen veroordeeld, die werden gezegd te zijn ontleend aan het werk over de genadeleer van Jansenius, later bisschop van Ieper, dat postuum (1640) was verschenen onder de titel Augustinus. Het voorbehoud hield in dat men ontkende dat Jansenius deze stellingen ook daadwerkelijk in zijn boek had geleerd (quaestio facti).
  3. Zie verder M.G. Spiertz, *Anti-jansenisme en jansenisme in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw*, in: *Trajecta* 1 (1992), p. 233-251.

gens vier jezuïeten die zij opdroegen hun invloed aan te wenden bij de paus, opdat Codde zou worden hersteld in zijn ambt of een kandidaat zou worden benoemd die was voorgedragen door het Utrechtse Vicariaat. Mocht dat niet lukken, dan zouden zij worden verbannen. Pas nadat in 1705 deze vier en nog eens zeven andere jezuïeten inderdaad waren verbannen, benoemde de paus één van de twee door het Utrechtse Vicariaat voorgedragen kandidaten, Gerard Potcamp (1641-1705), tot Apostolisch Vicaris.⁴

Waarom de Staten van Holland zich met deze maatregelen aan de zijde van de Cleresie hadden geschaard, is niet met zekerheid te zeggen. Wellicht is hier sprake geweest van een monsterverbond. De Cleresie hield vast aan het oude recht van de Kerk van Utrecht en haar kapittel om de diocesane bisschop en nu dus de Apostolisch Vicaris te kiezen, alvorens de paus deze zou benoemen of de verkiezing confirmeren. De Staten van Holland wilden vooral dat de rust onder de katholieken zou terugkeren. Maar in de regulieren, die geen grote moeite hadden met een onvoorwaardelijke onderwerping aan de paus, hadden de Cleresie en de Staten een gemeenschappelijke tegenstander gevonden, zij het om zeer uiteenlopende redenen. Voor de Cleresie waren het binnendringers die weigerden de rechten van de lokale kerk en het gezag van de Apostolisch Vicaris te respecteren. De Staten van Holland zagen op hun grondgebied liever geen katholieke kerk tot bloei komen die vatbaar was voor druk vanuit het buitenland (de oversten van de jezuïeten en de franciscanen in de Zuidelijke Nederlanden en de internuntius te Brussel) of was onderworpen aan een buitenlandse mogendheid (de paus die ook hoofd was van de kerkelijke staat). Monsterverbond of niet, het eerste plakkaat waarmee de Staten van Holland zich mengden in het conflict, dat van 17 augustus 1702, noemde twee gronden waarop het De Cock werd verboden zijn ambt van pro-vicaris uit te oefenen. Men kon hier alleen een vicaris aanvaarden die *'na ordre in deze Landen gebruijckelijk, behoorlijcker wijze geëligeert ende bij de Heere onse Gecommitteerde Raden geadmitteerd sal wesen'*.⁵ Beide voorwaarden verwezen naar opvattingen die leefden binnen vooraanstaande kringen van de Cleresie, namelijk dat de lokale kerk het recht heeft om haar bisschop te kiezen, in dit geval haar Apostolisch Vicaris, en dat wat de bescherming van de katholieke kerk en het bewaren van de binnenkerkelijke vrede aangaat aan de calvinistische gezagsdragers in de Noorderlijke Nederlanden in principe dezelfde rechten toekomen als aan katholieke vorsten.

---

4. Potcamp is vlak na zijn benoeming overleden (16 december 1705).

5. C. Cau, *Groot Placaet-Boek*, 's-Gravenhage 1725, deel V, boek 2, titel 1, p. 558.

Het is niet uitgesloten dat de Cleresie heeft ingespeeld op het wantrouwen dat de bestuurders koesterden ten aanzien van de katholieke geestelijken die zich wél aan Rome onderwierpen, toen zij in 1722 bij de Staten van Holland een memorie inleverde, waarin werd gewezen op het gevaar van de sterke, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan Rome waartoe de tegenstanders van de Cleresie bereid waren zich te verplichten. De breuk tussen Cleresie en de Hollandse Zending werd rond 1723 onafwendbaar. Het Utrechtse Vicariaat voelde zich genooddaakt een bisschop te kiezen, omdat er vanaf de schorsing van Codde geen Apostolisch Vicaris meer in functie was geweest. Het liet de elect in 1724 ook wijden en de wereldlijke overheid liet vervolgens toe dat deze bisschop de titel van Aartsbisschop van Utrecht voerde. Paus Benedictus XIII (1649-1730) veroordeelde daarentegen zowel de verkiezing als de wijding. De breuk was hiermee een feit. Voortaan waren er katholieke priesters van de Cleresie, die waren aangesteld door de Aartsbisschop van Utrecht, en katholieke priesters van de Hollandse Zending die hun zending ontvingen vanuit Rome. De Hollandse Zending werd vanaf 1727 bestuurlijk georganiseerd in een zevental aartspriesterschappen. Zij werd bestuurd door een gevolmachtigde van de paus die tot 1828 in Münster resideerde en daarna in 's-Gravenhage. Aan deze situatie kwam pas een einde, toen in 1853 nieuwe bisdommen werden ingesteld in Nederland, naast die van de Cleresie.

Het wantrouwen jegens de priesters van de Hollandse Zending leidde ertoe, dat de Staten van Holland op 21 september 1730 een plakkaat uitvaardigden, op grond waarvan alle priesters een eed van trouw moesten afleggen aan de overheid en verklaren dat de paus hen niet kon ontslaan van hun gehoorzaamheid aan de staat.⁶ Ook de priesters van de Hollandse Zending onderschreven dit declaratoir (op hun priesterlijk woord), maar in de ogen van de Cleresie kon dat niet geloofwaardig zijn. Zij moesten immers worden geacht tegelijkertijd ook alle pauselijke bullen te hebben aanvaard waarin onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan Rome werd beloofd. Bovendien schreven zij de paus een macht toe in het tijdelijke. Dat alles was in de ogen van de Cleresie niet met elkaar verenigbaar. Je kunt niet én gehoorzaamheid aan de burgerlijke overheid én gehoorzaamheid aan de paus beloven. Daarmee werden de priesters van de

---

6. In artikel 3 van het plakkaat werd het aldus geformuleerd: 'dat men een afkeer heeft van de opvatting dat de paus macht heeft om onderdanen te ontslaan of te dispensereren wegens ketterij (...) van de eed van gehoorzaamheid aan de burgerlijke overheid'. Het is niet uitgesloten dat de formulering werd vastgesteld na overleg met aartsbisschop Cornelius Johannes Barchman Wuytiers (1692-1733).

Hollandse Zending min of meer afgeschilderd als onbetrouwbare landgenoten. In het jaar 1734 deed zelfs het gerucht de ronde, dat de katholieken het plan hadden opgevat om in de St. Jansnacht, die dat jaar samenviel met Sacramentsdag, alle gereformeerden te vermoorden.⁷ Wat de eed van gehoorzaamheid aan Rome precies inhield, kwam in 1737 aan het licht, toen het formulier ervan werd gepubliceerd in de zogenaamde *Driedubbelde naem-lyst*. Een reactie van de zijde van de Cleresie liet niet lang op zich wachten. Volgens een in 1738 gepubliceerde *Brief aan den opsteller der Drie dubbelde Naam-lyst* is ondertekening van het plakkaat van 1730 niet te rijmen met ondertekening van de Romeinse documenten.⁸

3. *De casus*

De vraag of de eed van gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheid verenigbaar is met gehoorzaamheid aan Rome of niet, was ruim 25 jaar na het verschijnen van de *Driedubbelde naem-lyst* nog steeds actueel, of misschien moeten wij zeggen, weer actueel geworden. In een resolutie van 15 oktober 1764 vereiste nu ook de vroedschap van de stad Utrecht bij de admissie van priesters een declaratoir naar het model van de eed die katholieke geestelijken sinds 1730 in Holland moesten afleggen.⁹ Directe aanleiding voor deze resolutie vormde de voorgenomen benoeming van Willem Fey, afkomstig van de statie 't Stijger te Rotterdam, tot kapelaan van de statie van de Hollandse Zending in de Dorstige Hartsteeg. De vroedschap besloot op 19 maart 1764 een onderzoek in te stellen naar de antecedenten van Fey en kwam tot de conclusie dat de regulieren de seculieren beconcurrerden en dat door hun toedoen geld en kunstschaten verdwenen naar het buitenland. Volgens het onderzoek had Utrecht voldoende seculiere geestelijken en waren er geen vijf reguliere staties nodig. Daarop nam de vroedschap een aantal maatregelen. Voortaan werden geen regulieren meer toegelaten, maar werd alleen nog admissie verleend aan seculieren, die boven-

-
7. Een soortgelijk gevaar werdesignaleerd in het boekje *Beredeneerde waarschuwing over het tolereren der Roomschegezinde Kerkdiensten in de Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1719, 1726².
  8. Justus Veridicus, *Brief aan den opsteller der Drie dubbelde Naam-lyst in welken de formulieren in de zelve aangehaalt overwoogen, en met de tekeninge van het III. artikel van het placaat van haare Edel. Groot Moog. des Jaars 1730 door alle de priesters in de provincie van Holland gedaan, vergeleeken worden*, Amsterdam 1738. De auteur van deze brief was wellicht Philippe-Laurent Verhulst (1690-1753), hoogleraar theologie aan het Seminarie van de Cleresie te Amersfoort.
  9. Stadsarchief II (HUA, toegang 702-1), nr. 610.

dien afkomstig dienden te zijn uit de Republiek of uit de Generaliteitslanden. Daarnaast werd, zoals gezegd, een declaratoir ingevoerd. De priesters moesten verklaren een *'hertelyke afkeer'* te hebben van de leer dat de paus gezag heeft over de wereldlijke overheid en van de leer dat men geen onderdanigheid is verschuldigd aan die wereldlijke overheid. Verder moest worden verklaard dat men de gelovigen niet zal aanzetten tot het plegen van verzet of tot het doen van schenkingen aan geestelijke instellingen. De priesters van de Hollandse Zending bleken weldra bereid om dergelijke verklaringen af te leggen. Waarschijnlijk baseerden zij hun handelwijze vooral op pragmatische overwegingen. Direct voorafgaand aan de procedure waar het in deze bijdrage om gaat, vonden nog enige relevante gebeurtenissen plaats. Op 12 mei en 2 juli van het jaar 1768 gingen twee priesters van Cleresie over naar de Hollandse Zending: Theodorus van Lent (1725-1777), pastoor te Schoonhoven, en Petrus Borger (ca. 1727-1769), pastoor te Amsterdam.¹⁰ Omdat de Brusselse nuntius Tommasso Ghilini (1763-1775) twijfels had over de geldigheid van hun wijdingen, wendde hij zich tot Rome, maar volgens Rome waren de wijdingen van deze priesters geldig. Van Lent werd vervolgens benoemd tot pastoor te Muiden en Borger tot pastoor te Westhout. In kringen van de Cleresie was men bijzonder verheugd dat de wijdingen, die waren verricht door de Aartsbisschop van Utrecht, ook in Rome werden aangemerkt als geldig. Vervolgens verscheen er in de *Haarlemse Courant* nr. 45 van zaterdag 12 november 1768 een niet ondertekende ingezonden brief, waarin melding werd gemaakt van een bericht van de nuntius waarin werd verklaard dat Van Lent en Borger geldig waren gewijd. Dat impliceerde, aldus de briefschrijver, dat ook de bediening van de Cleresie-priesters geldig was.¹¹ Vele jaren later zouden tegenstanders van de Cleresie beweren dat de

---

10. Zie daarover: *AAU* 13 (1885), p. 338-340. De overgang van Borger naar de Hollandse Zending is opmerkelijk. Nog tijdens het Tweede Utrechtse Provinciaal Concilie van 1763 had hij het namelijk opgenomen voor Pierre Le Clerc (1684-na 1787), wiens uitgesproken jansenistische standpunten zelfs de Cleresie te ver gingen.

11. De betreffende passage in de brief luidde als volgt: 'Men heeft alhier eenen brief ontvangen van den Nuntius te Brussel, behelzende, dat de Heeren Petrus Borger, en Theodorus van Lent, waare, en echte Priesters zyn, en als zodanige moeten gehouden worden, al-schoon zy de Priesterlyke Wydinge van den Aerts-Bisschop van Utrecht hebben ontfangen. Beveelende zyne Doorlugtigheid, dat beide de gemelde Heeren naar Brussel overkoomen, om de Bulle Unigenitus en het Formulier aan te neemen, en te onderteekenen, en dan te hooren, wat hen verders zal te doen staan. Alle onze Rooms-gezinden konnen hier uyt zien, dat de Wydingen, en de Bedieningen van de alhier te lande zynde Bisschoppen, en van de door hen gewyde Priesters, bestendig zyn, en als zodanige moeten aangezien

brief vals was en dat de Utrechtse advocaat Heydendaal erachter had gezeten. In eerste instantie wees de brief echter in de richting van een priester van de Hollandse Zending. De brief maakte immers melding van de inhoud van een bericht van de nuntius en wie anders kon de inhoud daarvan kennen dan de aarts priesters van de Hollandse Zending? Bovendien was de brief gedagtekend 9 november 1768 te Maarssen. Pastoor van de Hollandse Zending in deze plaats was Henricus Berendtzen, die twee jaar tevoren tevens was benoemd tot aarts-priester van Utrecht. Maar het zou natuurlijk vreemd zijn als een priester en zelfs een bestuurder van de Hollandse Zending op grond van de geldigheid van de wijdingen bij de Cleresie zou concluderen dat daarom de bediening van de Cleresie-priesters geldig is. Berendtzen wilde daarom niet met de brief in verband worden gebracht en meende afstand te moeten nemen. Men moest niet de indruk krijgen dat naar zijn oordeel de wijdingen verricht door de Cleresie ook geoorloofd zouden zijn, al waren zij dan wel geldig. Daartoe publiceerde hij in 1768 (tweede druk 1769), onder het pseudoniem B. Kluyt, een pamflet van 24 pagina's getiteld *Korte en bondige verhandeling over de bestaanbaarheid of onbestaanbaarheid der wydingen, verrigt door de zogenaamde Janseniste bisschoppen*. Daarin stelde hij dat de wijdingen verricht bij de Cleresie in feite goddeloos zijn en een heiligschennis (hoofdstuk VII). Natuurlijk lokte dit pamflet weer een tegenreactie uit en zo ontstond een polemieek die werd uitgevochten in een serie advertenties in de Utrechtse Courant gedurende de jaren 1768 en 1769.¹²

Tegen deze achtergrond verscheen in 1769 een anoniem werkje onder de titel *Historisch en beredeneerd verhaal*.¹³ Hierin werden de 'zendelingen', want zo werden de priesters van de Hollandse Zending genoemd, ervan beschuldigd, dat zij bullen ondertekenden die strijdig zijn met de nationale soevereiniteit, dat wil zeggen onverenigbaar met ondertekening van het plakkaat van 1730 en dat zij de paus heer en meester over alle landen maakten. Een priester die zowel de eed aan de paus als de eed aan de overheid wil staande houden, bedriegt beide instanties en maakt zich schuldig aan *fraus pia* (heilig bedrog), zoals overigens de jezuieten dat, volgens de schrijver, vaker doen. Zij leiden zowel de paus als de wereldlijke overheid om de tuin. 'En dus zeilen ze gerust, als kerkelyke lorren-

---

worden'.

12. *Utrechtse Courant* 1768 nr. 157 en het laatste nummer, 1769 nr. 7, 9, 12, 14, 16, 17, 19, 20, 21 en 22.
13. *Historisch en beredeneerd verhaal, wegens het verschil tusschen den schryver der korte en bondige verhandeling over de bestaanbaarheid of onbestaanbaarheid der wydingen, verrigt door de zogenaamde janseniste bisschoppen ten eenre, en tusschen zynen tegenschryver ter andere zyde, enz. tweede stukje*, Utrecht 1769.

draaiers, met twee passen'.¹⁴ Bovendien werd over sommigen van hen ronduit beledigend gesproken. De Amsterdamse jezuïet van Vilsteren¹⁵ werd uitgemaakt voor 'verwaande weetniet', 'lompe bedrieger', 'hollebollige brabbelaar', 'lompe papier bekladder', 'onverstandige spotter' en als 'op den zettel der pest gezeten'.¹⁶ Hetzelfde jaar publiceerde Berendtzen, wederom onder de naam B. Kluyt, vervolgens de *Klaare en volledige verdediging (...) tegen een geschrift voerende tot tytel 'Historisch en beredeneerd verhaal'*, waarin hij de beschuldigingen van de hand wees en daarbij tevens inging op de advertenties in de *Utrechtse Courant*. Kort na het verschijnen van dit pamflet, ook nog in 1769, publiceerde Berendtzen, weer onder de naam B. Kluyt, het *Vervolg der klaare en volledige verdediging (...)*. In dit laatste pamflet stelde hij dat de opvattingen van Edmond Richer (1559-1631) een dwaalleer zijn.¹⁷ Op dit moment in de polemiek verscheen de Utrechtse advocaat mr. Johan Heydendaal ten tonele, die in een advertentie stelde dat de beschuldiging aan het adres van Richer moest worden bewezen of herroepen en dreigde met een proces tegen de drukker Cornelis Kribber.¹⁸

---

14. *Historisch en beredeneerd verhaal*, p. 49 noot §.

15. Pater S. van Vilsteren was de auteur van een pamflet getiteld *Volkome wederlegginge der xxii brieven van P.H. Vlaming, die hy tegen het Formulier, de Bulle Unigenitus ...*, Utrecht 1762, herdrukt 1765, waarmee hij zich twintig jaar na het overlijden van Verhulst had gekeerd tegen diens boekje (geschreven onder het pseudoniem Ph. Vlaming) *De drie hoofdgescillen tusschen de Rooms-Catholyken opgehelderd in XXII brieven tegen een geschrift van David Pierman*, Utrecht 1741. David Pierman was de Haarlemse kanunnik Wilhelmus Wytman († 1747).

16. *Historisch en beredeneerd verhaal*, p. 28-29.

17. Richer was de auteur van een boekje over kerkelijke en politieke macht, dat in kringen van de Cleresie groot gezag had en veelvuldig werd geciteerd. Richer leerde dat de sleutelmacht niet aan Petrus of de apostelen was gegeven, maar aan de gehele kerk. De leer van Richer werd veroordeeld door het Concilie van Sens in 1612 en Richer herriep zijn leer in 1629, maar volgens Verhulst was dat onder dwang gebeurd.

18. Heydendaal dagvaardde Kribber ook daadwerkelijk, namelijk wegens injurie. Een kopie van één van de processtukken is bewaard in Archief van de aartspriesters van de Hollandse Zending (HUA, toegang 16), nr. 1598. Bij vonnis van het gerecht van de stad van 27 juli 1776, dus toen het proces tegen hemzelf nog niet ten einde was gekomen, werd hij niet ontvankelijk verklaard in zijn eis (zie Archief van het gerecht [HUA, toegang 702-7], nr. 2825-42). De proceskosten werden gecompenseerd.

4. de civiele procedure

Wij zijn nu aanbeland op het moment waarop werd besloten de burgerlijke rechter in te schakelen. Het was Henricus Berendtzen¹⁹ die als eisende partij de procedure aanhangig maakte met als doel zich te verweren tegen de beschuldigingen en beledigingen uit het *Historisch en beredeneerd verhaal*.²⁰ Het proces werd in twee instanties gevoerd, namelijk voor het gerecht van de stad Utrecht, dat in 1776 uitspraak deed, en vervolgens in hoger beroep voor het Hof Provinciaal.²¹ Het appèl eindigde in 1777 met een schikking.²² Berendtzen was niet de enige eisende partij, maar begon de procedure in 1770 met drie Utrechtse pastoors, namelijk Johannes Franciscus Groothuis, pastoor (1767-1804) van de statie St. Servaas Onder de Linden in de Dorstige Hartsteeg, Joannes Stevens, pastoor (1768-1808) van de statie Buiten Wittevrouwen aan de Biltstraat, en de uit Gent afkomstige pater Lucas van Crombrugge o.s.a. († 1777), pastoor (1747-1777) van de statie in de Jeruzalemsteeg.²³ Als hun raadsman zowel in eerste aanleg als in hoger beroep trad mr. Everhart Storm op.²⁴ Het was hun bedoeling om de au-

-
19. Henricus Berendtzen werd in 1719 geboren te Didam uit het huwelijk van Evert Berendtzen en Henrica Cluyte. Hij was pastoor te Bunnik (1762), Utrecht (1766) en Maarssen (1768). Sinds 1766 was hij aartspriester van Utrecht van de Hollandse Zending. Hij overleed op 9 april 1797 te Maarssen. Literatuur: AAU 32 (1907), p. 163-168.
  20. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, Hilversum 1968, deel II, p. 144-147.
  21. Op de rol die Berendtzen later zou spelen in de patriottenbeweging wordt hier verder niet ingegaan. Zie daarover: P.H.M. van Opheusden, Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd, in: *O Vrijheid! onwaardeerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht* [Themanummer Jaarboek Oud-Utrecht 1987], p. 222-276, met op p. 231-232 enige opmerkingen over het proces tegen Heydendaal.
  22. Het archief van het gerecht van de stad Utrecht bevat minuten van het tussenvonnis en eindvonnis. De inventaris van het archief van het Hof van Utrecht (HUA, toegang 239-1) vermeldt als nr. 166-a 'proces Berendtzen-Heydendaal, 1776-1777, 2 pakken'. Deze archiefstukken bleken in september 2007 onvindbaar te zijn en de poging van archiefmedewerkers van HUA om deze alsnog te traceren heeft helaas niets opgeleverd. Een kopie van de memorie, inhoudende de eis tegen Heydendaal, is bewaard gebleven in het Archief van de aartspriesters van de Hollandse Zending (HUA, toegang 16, nr. 1598). Het procesverloop is verder gedetailleerd, maar tamelijk gekleurd, beschreven door Berendtzen in zijn in 1778 gepubliceerde *Eenvoudig verhaal ...*; zie noot 42.
  23. Berendtzen verdedigde zijn actie in een anoniem pamflet: *Eenige dringende redenen om de welke zommige Rooms Catholyke priesters te Utrecht zig hebben verplicht geëgt om de uitgeevers van zeker lasterlyk libel, genaamt 'Historisch en beredeneerd verhaal, enz.' te vervolgen in rechten*, Utrecht 1770.
  24. Specificatie van salaris en verschot, in totaal 481-8-. en voldaan op 22 juli 1778, is bewaard in Archief van de Aartspriesters van de Hollandse Zending (HUA, toegang 16), nr. 1598.

teur van het *Historisch en beredeneerd verhaal* te dagvaarden wegens belediging (*actie van injurie*), aangezien zij meenden ten onrechte in het boekje te worden uitgemaakt voor ‘lorrendraaiers’.

Net als in de meeste andere gewesten van de Republiek, kende ook het Utrechtse privaatrecht van na de receptie van het Romeinse recht²⁵ twee verschillende vorderingen in geval van belediging door middel van woorden. De Ordonnantie voor de stad Utrecht van 5 juli 1550, uitgevaardigd door Karel V (1500-1558), noemde naast de ‘*eerlyke amende*’ (*amende honorable*) de ‘*profytelyke amende*’ (*amende profitable*).²⁶ Deze rechtsmiddelen werden ook genoemd in een plakkaat voor de provincie van 5 januari 1592 van prins Maurits (1567-1625).²⁷ De *eerlyke amende*, ook wel *actio ad palinodiam sive ad iniuriarum recantationem* genoemd, was gericht op eerherstel. Volgens het *actus contrarius*-principe van D. 50.17.35 en D. 50.17.153 moest de belediging worden teruggenomen op dezelfde wijze als zij was aangedaan. De *profytelyke amende*, ook wel *actio aestimatoria* genoemd, was gericht op een private boete, waarvan de eiser de hoogte onder ede mocht vaststellen, maar die vervolgens door de rechter kon worden gematigd. Beide rechtsmiddelen konden tegelijkertijd met één en hetzelfde libel worden ingesteld.²⁸

Allereerst moesten eisers er achter zien te komen wie de auteur was van het *Historisch en beredeneerd verhaal*. Zij richtten zich daarom met een rekest tot het gerecht van de stad Utrecht, om de uitgevers van het boek, Willem van der Weyde (1724-1776) en Johannes Schelling (1720-1797), te bevelen de naam van de schrijver prijs te geven. Het gerecht stuurde aan op een schikking en pas op het moment dat er een derde rekest was opgesteld,²⁹ april 1771, werd bekend dat de Utrechtse advocaat mr. Johan Heydendaal,³⁰ die wellicht een aandeel

25. Zie daarover: P.J. Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht; Notities over het privaatrecht van stad, steden en land van Utrecht tijdens de Republiek*, Bilthoven 1997.

26. GUPB, deel III, 1.10.46.1 (p. 363).

27. GUPB, deel I, 1.37.2.15 (p. 727).

28. Zie W. van der Muelen, *Costumen, Usantiën, Policien*, ad rubrique 46 (van injurien) §§ 31-34 en G. van Wassenaer, *Practyck judicieel*, Cap. XIX (van hoon ende injurien).

29. Het tweede rekest is bewaard in Archief van de aartspriesters van de Hollandse Zending (HUA, toegang 16), nr. 1598.

30. Johan Heydendaal werd omstreeks 1710 geboren uit het huwelijk van Theodorus Heydendaal en Maria Reael. Hij bezocht het ‘Collegie’ (seminarie/Latijnse school) van de Cleresie te Amersfoort en studeerde rechten in Utrecht, waar hij op 8 februari 1735 promoveerde op de dissertatie *De emendatione et interpretatione legum*. Hij werd op 28 februari van dat jaar beëdigd als advocaat voor het Hof van Utrecht. Hij was lange tijd regent van

had gehad in de totstandkoming van het boekje, de verantwoording voor de inhoud op zich zou nemen. Daarmee was overigens niet gezegd dat Heydendaal ook daadwerkelijk verantwoordelijk was voor de tekst en dat zou eigenlijk in het verdere verloop van de procedure in het midden blijven. In ieder geval was nu duidelijk wie als gedaagde in de procedure kon worden gedagvaard. Berendtzen c.s. vorderden van Heydendaal dat hij de *injurie* zowel honorabel zou beteren door een *publica revocatio*, als profitabel zou beteren naar het oordeel van de rechter (*ad arbitrium judicis*)³¹ met inachtneming van de omstandigheden³² en met daarbij veroordeling in de proceskosten (*cum expensis*).³³ In zijn antwoord op de eis³⁴ stelde Heydendaal dat de bewering dat de priesters van de Hollandse Zending formulieren ondertekenen waarin de paus een onbeperkte macht werd toegekend, juist is. De tekst van het formulier was opgenomen in de *Driedubbelde naem-lyst* en op andere wijzen in druk verspreid en diende als echt te worden beschouwd. Ook had Heydendaal kritiek op een standaardclausule die in de zendingsbrieven van de priesters van de Hollandse Zending was opgenomen, met name de woorden 'zo lang het ons en de Apostolische Stoel zal behagen'. Heydendaal besloot zijn conclusie van antwoord met de wens dat eisers in een gerechtelijke ondervraging zouden antwoorden op een aantal door hem geformuleerde stellingen (13 oktober 1772).

In hun repliek stelden de eisers dat hetgeen Heydendaal naar voren had gebracht niet relevant was, maar zij durfden de gestelde *excessive afhankelijkheid*

---

de Oude Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer (ORKA). Hij woonde aanvankelijk aan de Kromme Nieuwegracht tegenover Paushuize, later (1765) op de Mariaplaats. Bij Bunnik had hij het buiten 'Rijnsoever'. Hij overleed ongehuwd op 27 juli 1781 en werd begraven in de grafkelder van de ORKA in de Mariahoek in Utrecht. Literatuur: H.J.W. Verhey, *300 jaar aalmoezenierszorg; Geschiedenis van de Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1647-1746) en van de Oude Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)*, Rotterdam 1974, p. 213-217.

31. Verwijzend naar J. Voet (1647-1713), *Commentarius ad Pandectas*, ad D. 47.10 nr. 17.
32. Verwijzend naar verschillende bepalingen uit de Digestentitel 47.10 en naar het commentaar van Van der Muelen op de Ordonnantie van 1550 (zie noot 28).
33. Een kopie van de memorie is bewaard in Archief van de aartspriesters van de Hollandse Zending (HUA, toegang 16), nr 1598.
34. Alvorens in te gaan op de eis, wierp Heydendaal een *sustenué* op, waarin hij stelde dat de eisers zich ten onrechte voelden aangesproken door het boekje. Zij spraken over zichzelf als zogenaamde *zendelingen*, maar het boekje van *eigendlyk gezegde zendelingen*. Het gerecht wees dit spitsvondige verweer van de hand met veroordeling van Heydendaal in de kosten ervan.

van het Roomse hof ook weer niet te ontkennen. Dit zou echter geen reden zijn om hen ervan te verdenken, dat zij alle pauselijke bullen hadden ondertekend.

*Het buiten 'Rijnsoever' bij Bunnik, waar Johan Heydendaal woonachtig was
(lithografie, eigendom van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht)*

In zijn dupliek stelde Heydendaal daarop weer, dat dit verweer ongegrond was, omdat de gehoorzaamheid die het Roomse Hof vordert notoir is. Volgens Heydendaal hadden eisers alle pauselijke bullen aangenomen, ook die welke strijdig zijn met de openbare orde en rust, zoals *Unigenitus*, *Unam Sanctam* en *In coena Domini*.³⁵ Voorts stelde hij, dat het aannemen van deze pauselijke bullen strijdig is met de verklaring die zij aan de overheid aflegden bij hun admissie en dat zij derhalve met twee passen maten en daarmee de overheid om de tuin leidden.

---

35. In *Unigenitus* (1713) werden 101 stellingen veroordeeld die waren ontleend aan de *Réflexions Morales* van Pasquier Quesnel (1634-1719). *Unam Sanctam* (1302) leerde dat de wereldlijke macht is onderworpen aan de geestelijke macht van de paus. *In Coena Domini*, een bul die tussen 1302 en 1770 jaarlijks werd afgekondigd, meestal op Witte Donderdag, werd door vele vorsten in Europa, zowel protestantse als katholieke, gezien als een inbreuk op hun rechten en bevoegdheden.

Hangende de procedure was er een aantal pamfletten verschenen waarin de auteurs ervan het opnamen voor Berendtzen, zoals een zekere B. Petersohn³⁶ en de hierboven genoemde pater van Vilsteren. Het korte pamflet van de laatste bevatte ook een serie spottichtjes op de persoon van Heydendaal, waaronder het volgende.³⁷

Neen, dolle Jan vol onverstand,
Ons vry gevogten Nederland,
Zal nooit geen Tyranny behagen,
Al zoekt gy voor uw Mytersmans,
Domheeren of wat Charlatans,
Met Inquisitie ons te plagen.
Men heeft hier vryheid, zonder vrees
Voor 't wangevoelen van uw Kees,³⁸
Of van uw kleinen muurenbreker.³⁹
Staat Meester Jan het Schryven vry,
Wel waarom dan ook niet aan my,
Of is men voor dien gek niet zeker?
Als Heidendaal my weer aanrand,
En toond geen voorregt van het Land,
Geschreven onder 't groote Zegel:
"Om my te schelden als hij wil,

-
36. B. Petersohn, *Volkooime verdediging van B. Kluyt tegen mr. Johan Heydendaal, waar in alles wat door B. Kluyt in zyn boekje genaamt 'Vervolg der klaare en volledige verdediging, enz.' is ten laste gelegd aan Richer, Quesnel, van Espen, Vlaming en de hedendaagsche jansenisten duidelyk word bevestigd. En de lastering van mr. Johan Heydendaal, dat die betigtingen zouden valsch zyn en dat B. Kluyt 'er de eerste uitvinder van zou zyn, openbaar wordt vertoont en wederlegd*, Utrecht 1771; B. Petersohn, *Eerste vervolg van de volkooime verdediging van B. Kluyt tegen mr. Johan Heydendaal*, Utrecht 1772; B. Petersohn, *Tweede Vervolg van de volkooime verdediging van B. Kluyt tegen mr. Johan Heidendaal*, Utrecht 1772; B. Petersohn, *Brief aan den heer en meester Johan Heydendaal, advocaat tot Utrecht, over een incident door hem in zynde proceduren ingebracht, en verder ter gelegendheid van eenige berigten door den zelven geplaatst in de Utrechtse couranten van 26. en 29. Juny, en wederom in de Haagsche Couranten van 1. en 3. July 1772*, Utrecht 1772.
37. S. van Vilsteren, *Brief aan den Heer en Meester Johan Heidendaal, tot Utrecht: strekkende tot een vermaaklyke en zaaklyke, heekelende en stekelende afweering, der verre gaande beschuldiging en lastering, vervat in zyn tweede Stukje van zyn Historisch en beredeneerd verhaal*, Amsterdam 1772. De spottichtjes staan op de pagina's 7, 8, 9, 25 en 26. Dit voorbeeld staat op p. 8.
38. Bedoeld is Cornelius Jansenius.
39. Bedoeld is Pasquier Quesnel, die klein was van postuur en in 1703 had weten uit te breken uit een gevangenis in Brussel.

En ik voor hem moet zwygen stil”
Zal ik dien trotsten ketter vlegel,
Zo geeslen met myn ganse schagt,
Dat heel de wereld hem veragt,
En al zyn malle Proceduuren,
De wet van ’t Land heeft ons geleerd,
Dat men de Tyranny afweerd,
Ik lag om Jan zyn Narren kuuren.

De eisers konden procesrechtelijk niet worden gedwongen tot de gerechtelijke ondervraging waarom Heydendaal had gevraagd bij zijn conclusies van antwoord en dupliek, maar weigering zou hun positie aanzienlijk verzwakken. Berendtzen besloot zich daarom niet aan de ondervraging te onttrekken. Daartoe geïntimeerd op vrijdag 14 oktober 1774, respondeerde hij (*per verbum credit vel non*) onder calumnia-eed op de bij conclusie van antwoord en dupliek voorgelegde vragen. Dit betekende dat hij op iedere door Heydendaal geformuleerde stelling onder ede moest verklaren of die waar (*credit*) of onwaar (*non credit*) was. Wat hij erkende als waar, stond daarmee vast en hoefde niet meer door Heydendaal te worden aangetoond. Op basis van de processtukken en dit interrogatoir zou het Utrechtse gerecht een eindvonnis kunnen uitspreken. Alvorens nu daartoe over te gaan committeerde het gerecht bij tussenvonnis van 29 februari 1776 oud burgermeester Berger en twee schepenen om partijen tot een schikking te brengen, maar dit had geen succes.

Op 8 augustus 1776 deed het gerecht van de stad Utrecht dan toch uitspraak. De eis werd afgewezen en de proceskosten werden tussen partijen gecompenseerd.⁴⁰ Het vonnis was, zoals gebruikelijk in die dagen, niet gemotiveerd en derhalve was het niet zonder meer duidelijk wat het gerecht ertoe had bewogen de eis af te wijzen. Misschien had de gerechtelijke ondervraging de doorslag gegeven. Zoals gezegd, zou een weigering van Berendtzen om zich aan het interrogatoir te onderwerpen zijn positie hebben verzwakt, maar zijn antwoorden hadden zijn positie evenmin versterkt. Op de stelling, voorgelegd bij conclusie van antwoord, dat hij zijn parochianen had opgelegd de bul *Unigenitus* te aanvaarden (art. 62), had hij positief gereageerd (*respondit quod credit*). In *Unigenitus* werd dan weliswaar niets gezegd ten nadele van het gezag van de wereldlijke overheid, maar deze bul was in de ogen van de Cleresie en wellicht ook in die van de wereldlijke overheid een bron van grote onrust onder de katholieken.

---

40. Minuten van het tussenvonnis en eindvonnis in Archief van het gerecht (HUA, toegang 702-7), nr. 2825-42.

Op de stelling dat eisers zich nooit op enigerlei wijze hadden geuit ten nadele van de bullen *Unam Sanctam* en *In coena Domini* (art. 65), had Berendtzen geen ontkennend antwoord gegeven. Berendtzen zelf vond de uitspraak van het gerecht onbegrijpelijk. Hij kon maar twee redenen bedenken waarom zijn eis had kunnen worden afgewezen. Heydendaal had moeten bewijzen wat hij de eisers had verweten of de beschuldigingen zouden geen echte belediging moeten bevatten. Maar van geen van deze mogelijkheden kon er hier sprake zijn geweest naar zijn opvatting.

*De pastorie te Maarssen, het huis Beresteyn, waar Henricus Berendtzen
vanaf 1768 woonachtig was
(uit Bulthuis en Bendorp, Vaderlandsche Gezichten, 1788)*

Berendtzen c.s. besloten daarom van het vonnis in hoger beroep te gaan bij het Hof Provinciaal. Mr. Bernardus Sluyterman fungeerde daarbij als hun procureur.⁴¹ Het Hof riep partijen afzonderlijk op te verschijnen en drong bij hen aan

---

41. Specificatie van salaris en verscot, in totaal 126.-8 en voldaan op 2 september 1778, is be-

op een schikking. Heydendaal bleek bereid te zijn te verklaren, dat de vier eisers getrouwe onderdanen van de staat waren, op wie het *Historisch verhaal* geen betrekking had, als de proceskosten zouden worden gecompenseerd. Volgens Berendtzen deed hij dat aanbod alleen maar onder druk van het Hof, maar volgens de raadsheren was het gebeurd uit 'eige conscientie'. De eisers gingen vervolgens akkoord en met de verklaring van Heydendaal, gedagtekend 19 december 1777, kwam het proces tot een einde. De goede naam van de eisers was nu gezuiverd, maar de honderden andere priesters van de Hollandse Zending die ook het declaratoir aan de wereldlijke overheid hadden afgelegd bij hun admisie waren nog steeds 'kerkelyke lorrendraaiers'.

Voor Berendtzen was de kous daarmee nog niet af. Op 3 januari 1778 schreef hij Heydendaal een brief.⁴² Hij was met hem dan wel in het *forum externum* tot een vergelijk gekomen, maar daarbij had hij zijn natuurlijke rechten niet prijsgegeven. Naar geweten, in het *forum conscientiae*, zou Heydendaal niet zijn ontslagen van de verplichting om de proceskosten te vergoeden en ook de eer en faam te zuiveren van alle andere priesters die het plakkaat van 1730 hadden ondertekend. Deed hij dat niet, dan zou de Goddelijke Rechter het hem vergelden. Heydendaal antwoordde twee dagen later en deelde daarbij direct mee dat het bij die ene reactie zou blijven. Hij maande Berendtzen aan niet opnieuw een conflict te beginnen, nu er juist een schikking was getroffen en riep hem op verdraagzaamheid te betrachten, zoals hijzelf voor de vele beledigingen aan zijn adres in de boekjes van Petersohn en Van Vilsteren geen andere genoegdoening verlangde dan een bewijs van broederlijke liefde en kerkelijke gemeenschap. Berendtzen kon het echter niet laten nog eenmaal naar de pen te grijpen. In een lange brief aan Heydendaal zette hij nog eens uiteen waarom alle maatregelen van Rome tegen de Cleresie naar zijn opvatting volledig terecht waren geweest. In wezen kan het hele conflict worden teruggevoerd op de vraag hoe om te gaan met de eis tot ondertekening van Romeinse bullen. De Hollandse Zending was geneigd daarin pragmatisch te opereren: waarom niet ondertekenen als het dilemma eigenlijk alleen theoretisch is en zich in de Noordelijke Nederlanden

---

waard in Archief van de Aarts priesters van de Hollandse Zending (HUA, toegang 16), nr. 1598.

42. Deze correspondentie is opgenomen als aanhangsel in het boekje dat Berendtzen dat jaar publiceerde en waarin hij het proces beschreef en becommentarieerde. Zie H. Berendtzen, *Eenvoudig verhaal van het beloop en den uitslag der procedures tusschen H. Berentzen, rooms priester te Maarssen, J.F. Groothuys, J. Stevens, en wylen L. van Crombrugge, roomsche priesters te Utrecht ten eenre, en mr. J. Heydendaal, advocaat te Utrecht, ter andere zyde. (...)*, Utrecht 1778.

niet kan voordoen? De Cleresie was principiëler. Gaat het om vragen van moraal of om het zielenheil der gelovigen, dan is geen enkele concessie toegestaan en mag geen enkel formulier worden ondertekend, als dat in geweten tegenover God niet kan worden verantwoord.

5. Epiloog

Het hier beschreven conflict verdient vanuit verschillende gezichtspunten onze aandacht, maar wij zullen ons hier beperken tot twee aspecten: het gebruik van de actie wegens *injurie* en de houding van de overheid ten aanzien van de verschillende gezindten. In beide aspecten is al een voorafschaduwung te zien van de op handen zijnde veranderingen, die de Republiek zouden omsmeden tot een eenheidsstaat, gekenmerkt door enerzijds gecodificeerd privaatrecht, waarin geen plaats meer zou zijn voor de *amende honorable*, en anderzijds vrijheid van godsdienst.

Bij beledigingen door woorden waarbij de overheid niet in het geding was, kon in de achttiende eeuw nog louter civielrechtelijk worden geprocedeerd. Dat met een actie wegens '*injurie*' herstel van eer en faam (*amende honorable*) kon worden gevorderd, zal ons tegenwoordig archaïsch voorkomen, maar in de zeventiende en achttiende eeuw was het aantal vorderingen tot eerherstel zo omvangrijk, dat sommige steden voor dit doel een afzonderlijk gerecht hadden ingesteld. In deze periode moest het gerecht allereerst proberen partijen tot een schikking te bewegen. Zoals gezien hadden ook het gerecht van de stad Utrecht en het Hof Provinciaal zich ingespannen om Berentzen en Heydendaal tot een vergelijk te doen komen. Toen dat voor het gerecht van de stad uiteindelijk niet lukte, volgde de uitspraak. De eis werd afgewezen en de proceskosten werden gecompenseerd. Wijst dit beleid om partijen tot een schikking te bewegen erop dat de vordering tot eerherstel spoedig uit het privaatrecht zou verdwijnen? Dat is in ieder geval wel wat stond te gebeuren. *Het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland* van 1809 kende in art. 1323 nog de *amende honorable*, maar na de invoering van de Franse *Code civil* in 1811 zou de vordering vanwege belediging moeten worden gebaseerd op de veel ruimere bepaling betreffende de onrechtmatige daad. Weliswaar maakte het Burgerlijk Wetboek van 1838 het mogelijk om "betering van het nadeel, in eer en goede naam geleden" te vorderen (art. 1408 OBW) en wellicht heeft de wetgever daarmee willen terugkeren naar de *amende profitable et honorable* (private boete en eerherstel), maar in de rechtspraak onder het oud Burgerlijk Wetboek werd in deze bepaling een recht op smartengeld (vergoeding van immateriële schade) gelezen. Alleen de bepaling van art. 1410 OBW, dat de dader kan verklaren dat hij de beledigde per-

soon houdt voor een persoon van eer, was nog een laatste nagalm van de *amende honorable*, die net als de *amende profitable* nu definitief uit het privaatrecht was verdwenen.⁴³ Ons huidige Burgerlijk Wetboek kent in art. 6:167 BW wel de mogelijkheid om rectificatie te vorderen van onvolledige publicaties van feitelijke aard en inmiddels gaan er ook stemmen op die ervoor pleiten om het aanbieden van excuses aan te merken als een rechtsplicht, zij het dan meestal in de context van veel ernstiger kwetsingen dan een paar beledigende woorden.⁴⁴

Zoals gezien had de wereldlijke overheid zich in de achttiende eeuw verzoend met de gedachte dat de Republiek voor een deel werd bevolkt door katholieken. Aan de actieve repressie van de katholieke godsdienstuitoefening was een einde gekomen. De overheid was bereid om de aanwezigheid van bisschoppen te dulden en dezen zelfs toe te staan de titels van de oude zetels te voeren. In de houding ten opzichte van de twee partijen binnen de katholieke kerk is in de loop van de achttiende eeuw wel verandering te bespeuren. In het begin van de eeuw, toen de breuk tussen de Cleresie en Rome nog niet definitief was, hadden de Staten van Holland de Cleresie gesteund, maar toen was de Cleresie nog een factor van betekenis. Zij had de potentie zich te ontwikkelen tot een nationale katholieke volkskerk met een eigen karakter, met een overwegend seculiere geestelijkheid, een kerk die gemeenschap met Rome niet afwees, maar wel vasthield aan eigen rechten en loyaal stond tegenover de staat. In 1702 had nog het overgrote deel van de seculiere geestelijkheid met hun staties de zijde van Codde en het Vicariaat gekozen. De aanhang van de Cleresie was in de periode daarna echter aanzienlijk teruggelopen. De Cleresie kon tot 1724, vanwege het ontbreken van een Apostolisch Vicaris of een andere bisschop die wijdingen kon verrichten, onvoldoende priesters leveren om te voorzien in vacatures bij het openvallen van pastorieën, zodat vele staties in handen vielen van de regulieren. Bovendien gingen veel gelovigen over naar de paterszijde, meestal vanwege heilszekerheid, dat wil zeggen uit angst dat de sacramentsbediening bij de Cleresie ongeldig zou zijn. Daarnaast brak binnen de Cleresie rond 1728 de usuurstrijd uit, een conflict over de vraag of het is toegestaan geld uit te lenen tegen rente. Tengevolge van deze ontwikkelingen verzwakte de Cleresie en werd zij in de tweede helft van de achttiende eeuw teruggebracht tot een *quantité négligeable*.⁴⁵ Het zal dan ook niet verbazen dat de maatregelen van de

---

43. E.J.M.F.C. Broers, Van Tafel 8 tot Boek 6; De belediging in rechtshistorisch perspectief, in: *Volkskundig Bulletin* 18,3 (1992), p. 295-313.

44. J.E. Hulst e.a., Excuses in het privaatrecht, in: *WPNR* 6772, p. 778-784.

45. De numeriek verzwakte positie was in het voordeel van de Hollandse Zending. Waarom

Utrechtse vroedschap uit 1764 er niet zozeer op waren gericht de Cleresie te verdedigen, dan wel op te komen voor de seculiere geestelijken, zowel die van de Cleresie als die van de Hollandse Zending, door ongewenste concurrentie van reguleren in te dammen. Al was er nog lang geen vrijheid van godsdienst te bespeuren en hadden de gereformeerden nog altijd een geprivilegieerde positie, de houding van de overheid tegenover de verschillende kerkgenootschappen en kerkelijke groeperingen leek in toenemende mate indifferent te worden.

---

zou die als overgrote meerderheid moeten aansluiten bij de Cleresie en een zending vragen aan de Aartsbisschop van Utrecht? De laatste zei dan wel in gemeenschap te staan met de gehele katholieke kerk, maar hij onderhield nu juist geen gemeenschap met de Heilige Stoel.